

*Cos femení, cos social.
Apunts d'historiografia sobre els sabers mèdics
i la construcció cultural d'identitats sexuades
(segles XVI-XIX)*

Mònica Bolufer i Peruga

33/34

Les dones i la història

MÒNICA BOLUFER I PERUGA

Universitat de València

Cos femení, cos social

Apunts d'historiografia sobre els sabers mèdics i la construcció cultural d'identitats sexuades (segles XVI-XIX)

«La salud es conveniente á entrambos sexos: porque si los hombres deben ocuparse en varios destinos que requieren fuerza y agilidad; del mismo modo hay bastantes mugeres que estan precisadas á trabajar corporalmente para ganar su vida: y quando esta razon no hubiera, bastaria la que tienen todas señoras y no señoras, como es la de parir y criar hijos robustos.»

Josefa AMAR Y BORBÓN: *Discurso sobre la educación física y moral de las mugeres*, Madrid, 1790 (edició moderna: Cátedra, Madrid:1994).

«...el hombre y la muger son dos entes muy distintos, y cada qual tiene sus pasiones particulares, sus habitos, su temperamento y sus enfermedades.»

Joseph VIGAROUS: *Curso elemental de enfermedades de las mugeres*, Madrid:1807 (trad. de l'original francès de 1801).

El cos com a objecte històric: de la biologia a la cultura

En les ciències socials i les disciplines humanístiques, de la Psicologia a la Sociologia o la crítica literària dels darrers anys, hom pot apreciar un interès creixent per l'estudi del cos, entès no com una mera realitat biològica, sinó com el producte d'una construcció social i cultural, modelat pels discursos i les relacions de poder que configuren les identitats personals i col·lectives. Certament, no és aliena a aquest floriment d'estudis sobre el cos la consciència, tan pròpia del nostre propi temps, de la seua fragilitat i permeabilitat als cànons de bellesa, salut o felicitat difosos per la publicitat o la literatura mèdica. Avui sabem bé que el cos, allò que experimentem com l'àmbit més íntim i propi, «encarna», en el sentit literal del terme, és a dir, fa carn (el terme anglès, *embodiment*, és encara més expressiu de la intensa materialitat que aquest procés evoca) patrons de consum, expectatives socials, models d'identitat que palesen i alhora contribueixen a consolidar les diferències i jerarquies socials.

La historiografia sorgida al voltant de les inquietuds i les aportacions de la història de les dones ha tingut un paper decisiu en la comprensió del caràcter socialment construït dels models de corporalitat i de la pròpia experiència individual del cos. El punt de partida era la consciència que el cos de les dones havia estat històricament un objecte privilegiat del discurs masculí, d'unes maneres que, així s'argumentava, haurien alienat les dones del seu cos, en projectar sobre ell els desitjos i les ansietats dels homes. Més recentment, en convertir-se la Medicina, des de la darrereria del segle XVIII i de manera més clara al XIX, en una activitat exclusivament masculina, lligada a una formació universitària i a un exercici professional regulat, restant les dones en posicions subordinades dins l'estructura de la pràctica mèdica, se les hauria desposseït, com a pacients, del control dels seus propis cossos. No és gens estrany, doncs, que el feminisme desenvolupés un discurs crític sobre els mecanismes psicològics i socials pels quals la subordinació de les dones havia tingut efectes ben palpables sobre la seua relació amb el propi cos, com tampoc que en la història de les dones que començà a produir-se als anys 70, en connexió amb la mobilització social i les discussions teòriques del feminisme, l'estudi del cos de les dones fos un dels objectes privilegiats.

Revisant els nombrosos treballs que d'aleshores ençà s'han produït, és possible distingir-ne dues orientacions predominants. Alguns d'ells adopten un enfocament pròxim a la història social, mentre que d'altres s'orienten cap a la història cultural o l'anàlisi dels discursos. Els primers s'ocupen principalment dels sabers femenins sobre el cos i de les activitats curatives que exercien les dones al món preindustrial. Molts d'aquests estudis es van realitzar en un primer estadi de les investigacions sobre història de les dones, que partien de la constatació de la seua invisibilitat com a subjectes històrics en la història convencional i es proposaven traure a la llum els espais i els sabers femenins del passat que havien romàs ignorats. Hom afirmava que si les dones no estaven presents en el relat històric era perquè aquest les exclouïa del seu camp visual, ja que privilegiava les activitats públiques i els sabers reglats

que havien monopolitzat els homes. Calia, per tant, recuperar per a la història les accions i els sabers que sovint havien restat circumscrits a l'àmbit d'allò «privat» (ben aviat es faria palesa la inconveniència d'utilitzar de manera acrítica aquest terme en referir-se a les societats preindustrials), a l'espai de la família i la reproducció, de les coses «sense història». La maternitat, segons que argumentaven les historiadores, era una d'aquestes responsabilitats obscurides, però tenia una història que era necessari reconstruir. No una història immòbil que la presentés com un reducte d'allò més natural i instintiu, sinó una història social i cultural que la mostrés com una experiència personal i una vivència social històricament variable, que les societats a llarg del temps van regular i codificar de maneres diverses. Els sabers i les pràctiques relacionats amb l'atenció a la salut constituïen un altre àmbit femení que els estudis històrics es van llançar a recuperar. No debades, a l'Antic Règim aquestes activitats no eren encara monopolitzades per metges i cirurgians, sinó que les exercien diversos col·lectius, entre els quals hi havia moltes dones, sanadores i comares, que aprenien el seu ofici de manera pràctica, a través de l'experiència al costat d'una altra dona de major edat. I a reconstruir aquestes tasques i aquests sabers, marginalitzats pel desplegament de la Medicina oficial arran de la modernització, es consagraren molts treballs com ara el de Barbra Ehrenreich i Deirdre English (traduït al castellà en 1973) o el de Claudia Pancino (1984). Aquest tipus d'estudis es va beneficiar del clima historiogràfic generalitzat als anys 70 que, de la mà de la història social i la història de les mentalitats, es mostrava propici a l'estudi dels sabers i les sociabilitats populars i del que fins llavors s'havien considerat àmbits «privats», fora de la història, com els de la família, els sentiments o el cos. Ara bé, els enfocaments de la història de les mentalitats aviat van mostrar llurs limitacions a l'hora de copsar amb subtileza analítica els significats i les transformacions de la diferència sexual en les pràctiques i els discursos socials, com han assenyalat encertadament Arlette Farge (en un article de 1986, traduït al castellà en 1991) o, entre nosaltres, Isabel Morant (1995), perquè tendien a presentar la divisió dels espais i les funcions socials entre els sexes com a constants històriques, més que no a estudiar-les com a manifestacions de configuracions històriques de poder.

Un altre conjunt d'investigacions, que més endavant comentarem, s'orientava a estudiar la mirada que sobre el cos de les dones havia projectat al llarg dels segles, i molt particularment des de l'època de la Il·lustració, el discurs de la Medicina oficial. Efectivament, les societats de l'Antic Règim s'interrogaren de manera insistent sobre la diferència dels sexes, i llurs reflexions, moltes vegades escrites per homes, solien prendre la forma de discursos sobre les dones, que les pensaven, definien, lloaven i censuraven en gran nombre de textos que tractaven de regular els seus comportaments i de fixar la seua «naturalesa». Entre ells, els escrits dels metges adoptaven davant dels seus lectors la força de les evidències científiques i tingueren, des del període tardà de l'època moderna, un pes cada vegada major entre els discursos justificadors de l'ordre social o sancionadors dels canvis que en els comportaments

col·lectius desitjaven els sectors reformistes. El segle XVIII va marcar una fita fonamental en la seua influència social. Gradualment, el poder de la moral religiosa a l'hora de prescriure conductes socials i models de masculinitat i feminitat es va veure no desplaçat, però sí complementat i de vegades discutit per la veu dels metges, que, tot i respectar l'autoritat moral dels eclesiàstics, invocaven uns altres objectius: el benestar, a la terra més que no al cel, i la pública utilitat, una condició dels quals era la salut moral i física, tant dels cossos individuals com del cos social.

Allò que ha fet la historiografia ha estat, d'una banda, revitalitzar i estudiar els sabers, els rituals i les solidaritats femenines que es teixien entorn dels moments dels quals les dones eren protagonistes mentre que els homes hi eren pràcticament absents o ocupaven un lloc secundari, com ara en el naixement o en la cria dels fills, i així es reconstruïen les especificitats d'una «cultura femenina». D'una altra banda, també han estat objecte de l'interès de les historiadores els discursos normatius que dictaven a les dones com havien de ser, conduir-se i sentir, uns discursos que no deixaren de tenir efectes sobre les seues experiències del cos i la maternitat i la percepció de la pròpia identitat. Des del principi, aquestes preferències temàtiques provocaren algunes inquietuds i donaren lloc a advertències crítiques per part de certes historiadores. Algunes de les primeres es deixaren sentir al congrés que, titulat «Une histoire des femmes, est-elle possible?», va reunir en 1983 un bon grapat d'historiadores franceses amb l'objecte de realitzar un balanç de la trajectòria dels estudis d'història de les dones fins en aquell moment i de reflexionar sobre les perspectives de futur. Arlette Farge i Catherine Fouquet assenyalaren en aquell moment els perills possibles que al seu parer implicava centrar-se en el cos i en els discursos com a objectes privilegiats de la història de les dones. Els preocupava que l'interès per aquests temes tingués com a conseqüència una història «immòbil» que separés les dones de la Història amb majúscules. Fer la història de la maternitat, l'embaràs i el part, estudiar les professions femenines, com la de comares, potser no suposava reproduir una de les dicotomies més tradicionals del pensament occidental, aquella que associa els homes amb la cultura i les dones amb la naturalesa, i que imagina aquestes més determinades que ells pels seus cossos sexuats, tancades en la presó de la biologia? Aquesta mena d'interrogants es van plantejar al congrés, i hi van rebre una resposta negativa de Catherine Fouquet. Autora, ella mateixa, de treballs d'història sobre el cos de les dones, opinava que sols una historiografia molt poc exigent i gens crítica en l'ús de les fonts podia donar una impressió de constants invariables en l'experiència i la representació del cos femení. Ben al contrari, segons la seua opinió, fer-ne la història contribuiria a destruir el mite de l'«etern femení» i a situar en la història la construcció i recomposició cultural i social de les identitats sexuades: «*Tout change à partir du moment où l'on démontre que le corps féminin lui-même a son histoire, même à travers ses plus humbles fonctions (...). L'illusion entretenue de l'éternel féminin masque ces différences profondes, dans le temps, le lieu, selon le groupe social considéré.*» (FOUQUET, 1984). Com ho expressava en un treball més recent

Gisela Bock, la mateixa noció d'allò que és biològic i allò que, per contra, és cultural s'ha construït històricament: «*la biología constituye, en sí misma, una categoría socio-cultural que ha marcado y distorsionado la percepción y la relación de los sexos, al mismo tiempo que la de otros grupos. (...) estudios centrados en la biología de la mujer (tales como la historia de la maternidad, el parto, las comadronas, las nodrizas, las prostitutas, han demostrado que la cultura y la historia conforman el cuerpo femenino (al igual que el masculino).*» (BOCK, 1991, pp. 62 i 64).

L'altra por, que aquests treballs poguessen produir una història de les dones aïllada de la Història general, tampoc no s'ha confirmat, almenys pel que fa als estudis amb major qualitat i subtilesa interpretativa. Ben al contrari, aquests treballs han mostrat precisament que la construcció de la feminitat és una part del procés de la construcció cultural de la diferència dels sexes que afecta tots dos, i que els cossos sexuats són una peça clau en els discursos polítics i socials que, com ara els discursos i la pràctica política del reformisme il·lustrat, prenen com a justificació i objectiu la reforma de la societat, el creixement de la població i la transformació d'hàbits i valors col·lectius. En aquest sentit, la història de les dones ha contribuït a assentar els principis teòrics que inspiren les modernes investigacions sobre el cos. Aquestes assumeixen que el cos no és un a priori històric, una simple evidència biològica, sinó un dels llocs on es construeixen i es combaten de la manera més poderosa les nocions culturals sobre l'ordre social. I entenen el discurs mèdic, un dels mecanismes que a través del temps ha modelat els cossos, no com un saber transparent, les transformacions del qual estarien impulsades tan sols per l'evolució neutra i autònoma de la ciència, sinó com una manifestació cultural que, com qualsevol altra, conté de manera indefugible una ideologia i participa dels valors morals i socials de les diferents èpoques i societats. Precisament, després de la transformació epistemològica que implicà la revolució científica dels segles XVI i XVII i de la lenta secularització de la cultura occidental, que avançà considerablement, almenys entre els sectors benestants i il·lustrats de la societat, al segle XVIII, la Medicina i la ciència van ser els sabers que es presentaren com a més autoritzats per produir aparença de veritat. Així ho indicava Roy Porter, un destacat representant de la potent escola anglosaxona d'historiadors de la ciència, en un balanç recent de la historiografia sobre el cos: «*Los estudiosos han advertido que sería groseramente simplista suponer al cuerpo humano una existencia intemporal como objeto natural y no problemático, con necesidades y deseos universales, afectado de forma diversa por la cultura y la sociedad ('reprimido' en unas épocas y 'liberado' en otras, etc.). Es evidente la inutilidad de esta tosca división entre naturaleza y cultura; sería, además, una concepción errónea —y un sarcasmo!— dar nuevo aliento al viejo dualismo mente/cuerpo intentando estudiar la historia ('biológica') del cuerpo independientemente de las consideraciones ('culturales') de la experiencia y su expresión en la lengua y la ideología.*» (PORTER, 1993, p. 258).

Producte, en bona part, de la societat i la cultura, el cos està subjecte a les condicions materials de vida que als diferents sectors de la població imposen en cada moment

els costums d'alimentació i de vestit, les pautes de sexualitat, el nivell i la disponibilitat de l'atenció sanitària, uns recursos distribuïts, òbviament, de manera profundament desigual i jerarquitzada. Tanmateix, també és modelat per les disciplines que hom li imposa i que són interioritzades. Aquestes disciplines socials inculquen unes «tècniques del cos», un concepte que el sociòleg Marcel Mauss defineix com «*la forma en que los hombres, sociedad por sociedad, hacen uso de su cuerpo en una forma tradicional*» (1971, p. 337). Val a dir, doncs, que els gestos, els moviments i les actituds considerats com a «naturals», com ara aquells vinculats a l'alimentació, el desplaçament, la reproducció, la cria dels fills, etc., formen part de l'*habitus*, dels costums adquirits per l'educació i la socialització. I d'aquest aprenentatge, se'n pot dir que llaura en la carn, a colp de discursos i de pràctiques socials, els perfils de les hegemònies, les relacions de poder, la col·laboració i la dependència pròpies d'una època i una societat determinades. No debades el «procés de civilització» teoritzat per Norbert Elias (1987), de transformació dels comportaments, les mentalitats i les formes de relació social al llarg dels segles moderns, implicà, en bona manera, el desenvolupament de formes de contenció del propi cos, de les seues necessitats, moviments i expressivitat, així com també dels contactes amb els cossos dels altres. Recollint la influència d'Elias, així ho ha expressat, una vegada més, Roy Porter: «*el autocontrol físico ha casado perfectamente con el deseo de controlar los cuerpos de los demás para conseguir un mejor orden social y religioso-moral.*» (PORTER, 1993, p. 272).

Els canvis del discurs mèdic i de les pràctiques de cura del cos: estudis recents

Els treballs que al llarg dels últims 25 o 30 anys s'han realitzat sobre la representació mèdica de la feminitat són ben nombrosos en diferents països i, de manera no massa sorprenent, ho són més els referits al segle XVIII, una època de transicions significatives en la societat i la cultura europees, també en les representacions i les pràctiques de la diferència sexual i en el poder social i ideològic dels metges en la configuració de les mentalitats col·lectives. A França, Claude Thomasset, coautora, juntament amb Danielle Jacquart, del llibre *Sexualidad y saber médico en la Edad Media* (1989), en la seua contribució a la *Historia de las mujeres en Occidente. II. La Edad Media*, traduïda al castellà en 1992, va sintetitzar amb gran claredat el lloc que les dones ocupaven en els pressupòsits teòrics de la medicina galènica, que va constituir, fins al segle XVII o fins i tot bona part del XVIII, el fonament de la Medicina occidental. Evelyne Berriot-Salvadore, autora d'un estudi sobre les imatges femenines en la medicina del segle XVI i principi del XVII, resumeix al volum III de la mateixa obra les pervivències d'aquest esquema teòric en la medicina durant l'època moderna. Jean Pierre Peter es va aproximar en 1977, a través de l'estudi de manuscrits mèdics francesos del segle XVIII, a les actituds subjectives i ambivalents, entre la fascinació i el temor, que el cos femení despertava entre els metges. Des d'una perspectiva més

tradicional d'història de les idees, encara que amb una profunda erudició i sòlids fonaments intel·lectuals, Paul Hoffmann va fer dels textos científics, juntament amb els filosòfics, el material del seu estudi clàssic, publicat en 1976 i sintetitzat en un article de 1977, sobre les «teories de la feminitat» al segle XVIII.

Amb una perspectiva diferent, una filòsofa i historiadora feminista, Geneviève Fraisse, ha estudiat el concepte de la feminitat que encunyaren els *médecins-philosophes* de principi del XIX (Virey, Moreau de la Sarthe, Cabanis), en el context de la seua investigació sobre el debat cultural de la societat francesa postrevolucionària i sobre la manera en què aquesta es va configurar com una «democràcia excloent» (FRAISSE, 1991 i 1992). D'altra banda, en analitzar la participació dels metges en els intents de reforma dels hàbits indumentaris al segle XVIII (projectes i utopies que traduïen els nous valors estètics i morals de senzillesa i moderació propis del reformisme il·lustrat), autors com ara Philippe Perrot (1984), Daniel Roche (1989), Georges Vigarello (1985) o Nicole Pellegrin (1991) han advertit l'obsessió que reformistes i homes de ciència mostraven per l'aparença de les dones. Per justificar les seues campanyes contra els estils de vestir de les dones de les elits del seu temps, els metges invocaven arguments científics i raonaments poblacionistes, afirmant que aquelles posaven en perill la seua pròpia salut i la dels seus fills, i amb ella la prosperitat social. Tanmateix, el seu esforç per imposar estils de vida que deien que eren més sans formava part d'un procés cultural més ample, que implicava una transformació dels valors socials, nous criteris de distinció que subratllaven la salut, la moderació, la «virtut» i el mèrit com a paràmetres alternatius o complementaris del naixement i el llinatge, i una redefinició més rígida dels espais socials «públics» i «privats», fent-los correspondre, respectivament, amb les esferes d'actuació i responsabilitat d'homes i dones.

Un tema com el de la construcció cultural dels cossos a través dels discursos i les pràctiques de la modernitat no podia deixar d'acusar la influència de Michel Foucault. Des de *Vigilar a castigar* fins a *El nacimiento de la clínica*, ell, efectivament, es va interessar per les disciplines del cos en el context de la transició entre els sistemes disciplinaris propis de l'Antic Règim i aquells característics de la modernitat i, en particular, pel paper que en la construcció de nous models de comportament van exercir el discurs i la mirada mèdica. Precisament, a la *Historia de la sexualidad* va fer del procés d'«histerització» de les dones per la medicina contemporània, que a partir de la darrereria del segle XVIII i sobretot del segle XIX tendria a qualificar de patològics els seus comportaments sexuals no normatius, un dels exemples (juntament amb la configuració de la categoria de l'«homosexual» i la «pedagogització» de la sexualitat infantil arran de la campanya contra l'onanisme) dels processos de construcció moderna de la sexualitat. Va ser des d'una perspectiva impregnada de la influència foucaultiana que Jacques Donzelot va reconstruir, a *La police des familles* (1977), la manera com als segles XVIII i XIX el discurs mèdic va contribuir a crear un nou sentit de la responsabilitat de les famílies en la construcció de l'ordre moral

i social, especialment a partir de la idea de les obligacions morals i higièniques de les mares, amb les quals els metges establiren una aliança que proporcionava a aquelles una nova influència en les famílies alhora que els concedia a ells la potestat d'intervenir en les llars privades en nom del benestar i la salut física i moral.

Entre les historiadores franceses, una de les millors especialistes en aquestes qüestions és la veterana i encara activa Yvonne Knibiehler. Autora de diversos articles sobre dones i Medicina al segle XVIII i principi del XIX (KNIBIEHLER, 1976a i 1976b), entre les seues obres principals cal destacar *La femme et les médecins*, un llibre escrit en col·laboració amb Catherine Fouquet (KNIBIEHLER i FOUQUET, 1983) que analitza l'evolució de la imatge de les dones en la literatura mèdica des de l'Antiguitat fins al segle XVIII, amb una atenció especial a la manera com la Medicina entre la Il·lustració i l'època napoleònica va representar la dona com a empresonada i determinada pel seu cos. Fruit també del treball conjunt d'ambdues autores havia estat, uns anys abans, el llibre *Histoire des mères. Du Moyen Âge à nos jours* (KNIBIEHLER i FOUQUET, 1977), que estudiava el discurs mèdic com un d'aquells que van contribuir poderosament a difondre la nova imatge «rousseauiana» de la maternitat com una vocació absorbent i gratificant, vertadera raó de ser de les dones, en la qual es fonamentava el model sentimental de família, una temàtica que Yvonne Knibiehler ha continuat explorant en treballs més recents.

Basant-se també en textos mèdics, juntament amb d'altres fonts, com a informes policíacs o disposicions municipals, Elisabeth Badinter va analitzar en un llibre polèmic, publicat en francès amb el títol *L'amour en plus. Une histoire de l'amour maternel* (1977), la construcció ideològica de l'amor maternal. Segons la seua interpretació, es tractava d'un mite creat pels homes del segle XVIII per induir les dones, que en l'Antic Règim participaven més, de manera diversa segons el seu estatus, en la vida social i de relació, a bolcar-se en l'atenció als seus fills. És una lectura suggeridora que, tanmateix, cau en l'anacronisme de suposar que l'amor maternal no existia abans de la seua «invenció» il·lustrada i que, a més, simplifica els mecanismes de la construcció de valors i pràctiques socials. Bé ho van entendre Marcel Bernos, Yvonne Knibiehler i Catherine Fouquet, en una encertada crítica del llibre de Badinter en què assenyalaven que les manifestacions d'afecte són formes culturals variables al llarg del temps, i per tant no pot deduir-se la seua inexistència pel fet que a les societats del passat hagen pres formes diferents d'aquelles que ens resulten habituals. La conclusió de Badinter derivava d'una lectura poc crítica de les fonts, especialment de les denúncies escandalitzades dels metges il·lustrats sobre la «negligència» de les mares envers els seus fills, en lloc de veure-les com el que eren: part d'una campanya d'opinió en favor de la transformació dels estils de vida socials i les actituds de les famílies.

Més matisades, i per això més interessants, van ser les interpretacions que d'aquest mateix tipus de fonts van fer historiadores vinculades a la demografia i l'antropologia com ara Marie France Morel (1977) o Adèle Fauve-Chamoux (1976 i 1977). Elles

comprengueren millor el significat profundament simbòlic del que va constituir al segle XVIII una de les grans preocupacions de metges i filòsofs interessats per la «reforma» dels costums: la defensa de l'alletament matern en detriment d'allò que en l'època es denominava, amb una evident connotació pejorativa, «lactància mercenària», a càrrec de dides assalariades. La campanya dels reformadors s'enfrontava amb una pràctica que, segons van revelar treballs com els de Sussman (1982) i Fildes (1986 i 1988), no era una moda recent, com denunciaven metges, moralistes i filòsofs, sinó un costum estès des de l'Antiguitat i vigent no sols entre les classes benestants, sinó entre amples sectors de la població, especialment urbana, i una font d'ingressos substancial per a les famílies camperoles. Des d'aquesta perspectiva, la defensa de la lactància materna constituïa una manifestació més, una de les més cridaneres i recurrents en la literatura i la iconografia del segle XVIII, del discurs de la domesticitat, amb les seues implicacions diferents per a homes i dones.

Una altra perspectiva sobre els sabers i les pràctiques tradicionals i el seu contrast amb els discursos i les accions del reformisme il·lustrat, la proporcionen, també en una línia historiogràfica marcada per la influència de l'antropologia, els treballs de Jacques Gélis. Al seu *L'arbre et le fruit. La naissance dans l'Occident moderne* (1984), Gélis es proposa reconstruir, a través dels testimonis disponibles, sovint indirectes (descripcions dels folkloristes o dels metges que les combatien) els rituals i gestos que a les societats europees de l'Antic Règim envoltaven la reproducció: remeis per a l'esterilitat, senyals que feien sospitar l'embaràs, mites i tabús entorn de la concepció, la gestació i el naixement. En restituir a aquestes pràctiques el seu significat simbòlic, recrea la imatge d'unes col·lectivitats en les quals el naixement s'inscrivía en una concepció cíclica del temps i constituïa un ritual de pas dominat per les dones que assistien i acompanyaven aquella que donava a llum. Un enfocament i una temàtica semblants són les que caracteritzen l'obra de Mireille Laget *Naissances. L'accouchement avant l'âge de la clinique* (1982). Amb un altre tipus de fonts, fonamentalment tractats mèdics i morals, Pierre Darmon analitza també a *Le mythe de la procréation à l'âge classique* (1977) les creences sobre la procreació que, al llarg de l'època moderna, la cultura popular i la cultura d'elit van compartir en bona manera, fins al progressiu establiment de la Medicina oficial a partir del segle XVIII. A *Entrer dans la vie. Naissances dans la France traditionnelle*, els autors, tres dels màxims especialistes francesos en aquestes qüestions, Gélis, Laget i Knibiehler, se situen en un pla secundari i deixen parlar els testimonis d'aquestes creences i pràctiques a través d'una ampla selecció de textos comentats. És precisament la història del declivi d'aquest món dels sabers populars i de les dones sanadores el que narra Gélis a *La sage-femme et le médecin. Une nouvelle conception de la vie* (1988), arran del progressiu ascens dels cirurgians com a professionals encarregats de l'assistència al part, que desplaçà les comares d'una tasca que havia estat seua durant segles o les recuperà, en tot cas, com a personal format per les noves institucions quirúrgiques i limitat en les seues competències.

A Anglaterra són també nombrosos els estudis dedicats als treballs i a la cultura de les comares i a la seua substitució pels cirurgians, un procés que en aquest país va ser més precoç i també més conflictiu que en altres llocs d'Europa, per la intensa resistència organitzada d'aquelles. Per citar tan sols un treball recent, el volum col·lectiu coordinat per Hilary Marland en 1992, titulat *The Art of Midwifery*, recull contribucions d'investigadores de diferents països, entre elles Teresa Ortiz, responsable del capítol dedicat a Espanya. En la mateixa col·lecció, editada pel Wellcome Institute for the Social History of Medicine, Valerie Fildes havia publicat en 1990 una altra obra col·lectiva sobre la història de la maternitat a l'Anglaterra moderna. I el volum dirigit per Marie Mulvey Roberts i Roy Porter en 1994 recollí un treball de Lynn Salkin Sbiroli sobre les connotacions del concepte de «regeneració» en el llenguatge dels reformadors francesos del segle XVIII, que associava la capacitat de les dones d'engendrar i la noció de transformació necessària de la societat i els seus valors. Tots aquests són exemples de les connexions estretes que la nova història anglosaxona de la ciència manté amb la història social i cultural i amb les perspectives obertes per la història de les dones.

Des d'una tradició diferent, la de la història intel·lectual, la historiadora de la ciència Ludmilla Jordanova ha realitzat aportacions molt influents tant des del punt de vista teòric com en alguns exemples concrets en els quals la perspectiva de gènere il·lumina el caràcter ideològic o, com ella s'estima més denominar-lo, «mediador» de les idees científiques i mèdiques que impregnen la moderna cultura occidental (JORDANOVA, 1986, p. 17). Per a Jordanova, el gènere és una categoria fonamental en l'estudi de la història de la ciència, per raons múltiples i en diversos plans. En primer lloc, perquè la ciència posseeix a les nostres societats occidentals, almenys d'ençà de la revolució científica del segle XVII, un especial potencial de «naturalització» de les diferències socials, particularment les racials i sexuals, derivat del seu particular estatut epistemològic i de la seua pretensió de revelar els secrets de la naturalesa. En segon lloc, perquè les ciències biomèdiques s'han interessat molt intensament, de manera notable al segle XVIII, per estudiar la diferència dels sexes i els processos de reproducció, projectant sovint sobre el món animal i vegetal inquietuds i expectatives respecte de la diferència entre homes i dones i la relació entre ells (com ha palesat Londa Schibienger en les seues investigacions sobre el sistema de classificació botànica de Linneo). Finalment, els mateixos sistemes de representació, els termes en els quals el coneixement, la naturalesa i la ciència es conceben i amb freqüència es personifiquen en imatges i símbols estan carregats de connotacions i, de vegades, d'explícites metàfores sexuades. No es tracta, doncs, segons Jordanova, de documentar i analitzar la contribució de la Medicina i la ciència a l'«opressió» de les dones, sinó més aviat d'estudiar els processos culturals que afecten ambdós sexes, la societat en el seu conjunt, uns processos pels quals hom investeix de significats simbòlics, diferenciats i eventualment jerarquitzats, els cossos masculins i femenins. I això és el que ella ha fet en treballs com l'estudi de les formes de representació i visualització de la diferència en les figures de cera utilitzades al segle XVIII en l'ensenyament d'anatomia o la simbologia de la ciència com una figura femenina al segle XIX.

Ressenyar les publicacions que sobre aquests temes han aparegut als Estats Units, on els estudis del gènere i la història cultural gaudeixen d'una tradició molt arrelada, fóra una tasca improba. Tanmateix, cal fer referència almenys a algunes obres que, per raons diverses, han tingut un gran impacte en el món acadèmic anglosaxó. A *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science* (1989) Londa Schiebinger analitza el paper de les dones, com a objectes de discurs i subjectes de pràctiques socials, en els orígens de la ciència moderna. Mentre que als segles XVI i XVII, segons que argumenta, participaven, encara que de manera diferent i sovint més limitada que els homes, en dos dels àmbits d'activitat científica i tècnica anteriors a la revolució científica del segle XVII: la tradició gremial i els cercles de les Corts o les acadèmies informals on es discutia sobre filosofia i ciència, la institucionalització de la ciència les va excloure de les societats i acadèmies científiques que, a imitació de la Royal Society de Londres i l'Académie des Sciences de París, es van fundar per tot Europa al llarg de la segona meitat del segle XVII i de tot el XVIII. Paral·lelament, la tradició racionalista que considerava asexuals les ments va ser progressivament desplaçada al segle XVIII per una concepció materialista que les imaginava profundament marcades pel sexe, sobretot en el cas de les dones, a les quals, per aquesta raó, se'ls negava la capacitat d'abstracció necessària per a l'adquisició del saber filosòfic i científic en el seu grau més elevat.

Aquest procés es correspon en bona manera amb les transformacions del segle XVIII que ha detectat Thomas Laqueur al seu *Making Sex. Sex and Gender from the Greeks to Freud*, traduït al castellà en 1994. Laqueur rastreja les maneres com la Medicina ha representat la diferència sexual des de l'Antiguitat fins a l'inici del nostre segle. Del seu recorregut, se'n deriva una conclusió teòrica fonamental: «*la biología —el cuerpo estable, ahistórico, sexuado— es el fundamento epistemológico de las afirmaciones normativas sobre el orden social*» (LAQUEUR, 1994, 25). I també algunes tesis interpretatives. Segons l'opinió de Laqueur, les formes de representar el cos experimentaren un moment de ruptura que no va coincidir amb la transformació vesaliana de l'anatomia renaixentista, com tampoc amb la revolució científica del XVII, sinó que se situa al segle XVIII. Del «model d'un sol sexe», propi de la filosofia aristotèlica i la medicina galènica, segons el qual el cos femení no era més que una reproducció invertida (i defectuosa) del masculí, es passà a concebre la diferència sexual com una diferència incommensurable, un abisme entre dos éssers essencialment distints, la qual cosa es va traduir, per exemple, en canvis en les representacions anatòmiques de l'esquelet o dels òrgans interns d'homes i dones, que d'accentuar les semblances entre el cos masculí i el femení, com s'havia fet fins llavors, passaren a subratllar-ne les diferències.

D'altra banda, l'obra d'una historiadora alemanya, Barbara Duden, publicada originalment en 1987 i traduïda a l'anglès en 1991, ha tingut un gran impacte amb la seua anàlisi innovadora d'una font d'excel·lent interès: el diari clínic, en vuit volums, d'un metge alemany del segle XVIII. L'estudi constitueix un exemple excel·lent de com els moderns enfocaments de la història de la ciència, enriquits per les perspectives de la història cultural i la història de les dones, consideren el seu objecte d'estudi.

El diari en el qual el Dr. Storch transcrivía detalladament els casos que atenia, incloent entrevistes amb les seues pacients o els familiars d'aquelles i exploracions clíniques, menyspreat pels historiadors clàssics de la medicina perquè no aportava cap novetat de relleu en la història de la ginecologia del seu temps, es mostra en canvi com un document d'una riquesa excepcional per a una història de la ciència més interessada a explorar el contrast i els intercanvis entre les percepcions del cos pròpies de la «cultura popular» i de la Medicina oficial. La distància teòrica existent entre aquesta obra, per exemple, i la superficial *A History of Women's Bodies* del canadenc Edward Shorter (autor de la també força qüestionable *The Origins of the Modern Family*), que presenta exclusivament el cos (en aquest cas el femení) com l'objecte dels avanços i les millores de la ciència mèdica, atribuint les concepcions anteriors o alternatives de la corporalitat a la simple ignorància, sense explorar els seus significats i el seu arrelament en representacions del món social i natural, és ben significativa de les noves perspectives en història de la ciència, història cultural i història de les dones.

A Itàlia, tot i que existeixen treballs com el de Marchini (1988) sobre les idees anatòmiques dels *philosophes* i llur representació dels cossos sexuats, la forta tradició de la història social i l'estudi de les cultures populars preval sobre les aproximacions de tipus textual. Per exemple, l'interès pels sabers i les solidaritats femenines entorn del cos i la maternitat s'ha fet palès en treballs com el de Pancino, citat abans, o en un número monogràfic de la revista *Quaderni storici* (44, 1980) titulat «Parto e maternità: momenti dell'auto-biografia femminile». De fet, Gianna Pomata, una historiadora formada en la història social i les aproximacions microhistòriques, però també una bona coneixedora de la història cultural i la història del gènere tal com es practiquen als Estats Units, ha expressat recentment les seues discrepàncies envers alguns d'aquests estudis sobre la representació mèdica del cos femení (POMATA, 1992 i 1993). Els reprotxa que s'interessen només per una part, la femenina, de la construcció de les identitats sexuades, en lloc d'estudiar-la com un procés de diferenciació que implica constantment una comparació en els dos sentits. Els seus propis estudis sobre la Medicina renaixentista, per exemple entorn del mite de la menstruació masculina en la imaginació mèdica del segle XVI, mostren que l'analogia entre cos femení i masculí funciona tant en un sentit com en un altre, i no sempre de manera desfavorable per a les dones (POMATA, 1990). Així mateix, la seua investigació de la literatura mèdica i jurídica sobre la transmissió de qualitats morals a través de la sang i la llet ha revelat en el discurs sobre l'alletament matern o assalariat tota una constel·lació de significats associats a processos socials com són la consolidació de la patrilinialitat en la societat dels primers temps moderns (1994).

Aportacions de la historiografia espanyola

A Espanya no són massa els treballs que sobre aquestes qüestions s'han publicat, una escassetesa que es deu probablement no sols a l'origen recent de la història de les

dones, sinó també al fet que, per tradició acadèmica, la història de la ciència s'ha desenvolupat de manera relativament separada de la resta de la Història, de manera que els historiadors «generals», fins i tot els historiadors de la cultura, són poc propensos a explotar com a font històrica uns materials de tanta riquesa i possibilitats com són els textos mèdics. Als anys 70, M. Carmen Simón Palmer va traçar en diversos articles alguns apunts sobre la literatura mèdica dirigida a les dones durant els segles XVI-XVIII. Més que no d'una vertadera anàlisi, es tractava d'una crida d'atenció cap a un tema que romania pràcticament inexplorat. Nogensmenys, va ser a la dècada dels 90 que la confluència entre la renovació de la història de la ciència i les aportacions de la història de les dones impulsaren estudis més ambiciosos i de major calat teòric. Per als segles XVI i XVII, Andrés Moreno Mengíbar (1994b) ha estudiat, utilitzant com a fonts tant textos mèdics com morals i literaris, la creença, àmpliament compartida pels intel·lectuals de l'època, segons la qual les dones estaven totalment determinades per un òrgan, la matriu, com sintetitzava la coneguda expressió *tota mulier in utero*. La seua aproximació actualitza el treball, erudit i amb un enfocament més tradicional i descriptiu, d'Elvira Arquiola (1988) sobre la diferència dels sexes en la Medicina renaixentista. D'altra banda, M. José Ruiz Somavilla, autora d'un llibre (1993) sobre les concepcions de la netedat o brutesa del cos, als segles XVI i XVII, com a expressió de les jerarquies socials, ha abordat en un article més recent (1994a) la manera com els metges inculcaven a les dones la seua subordinació necessària a través dels consells per a una vida sana, que en la tradició mèdica seguien la clàssica classificació hipocràtica de les *sex res non naturales*.

Més abundants són els estudis sobre els segles XVIII i XIX. En l'àmbit de les activitats curatives femenines, Teresa Ortiz (1993) ha estudiat la versió espanyola del procés de sotmetiment de les comares al control de les autoritats mèdiques, que va comportar la limitació de llurs competències en favor d'un col·lectiu en ple ascens professional, el dels cirurgians, i l'obligació d'obtenir per al seu exercici una llicència vinculada a un examen de llur preparació per part del Real Protomedicato. El cas de Luisa Rosado, comare madrilenya, que aquesta autora ha estudiat editant part de la seua documentació (ORTIZ, 1992), mostra que aquest procés no tingué lloc sense resistències de les comares en defensa de les seues funcions tradicionals, i que els seus efectes van ser a curt i mitjà termini sols parcials, perquè moltes d'elles continuaren exercint les seues activitats sense passar pel preceptiu examen.

Des d'una perspectiva d'història dels discursos, i amb una notable influència foucaultiana, Andrés Moreno Mengíbar (1994a) i Francisco Vázquez García (1994; en col·laboració d'ambdós, 1997) han examinat en diversos treballs la manera com al llarg dels segles XVIII i XIX els comportaments que es consideraven amorals o antisocials tendiren a ser qualificats de patològics, entre ells aquells que transgredien la representació de les dones com a naturalment castes i contingudes. Al llarg del segle XIX, quan es consolidà la imatge de la feminitat com a puresa i manca de desig, les dones que d'alguna manera manifestaven desitjos sexuals serien sovint

diagnosticades i tractades com a nimfòmanes o histèriques, com ha posat també en relleu el llibre de Bridget Aldaraca *El ángel del hogar* (1991), un estudi de la novel·lística galdosiana.

Pel que fa a mi, m'he interessat en alguns treballs per la manera com la literatura mèdica de divulgació o «medicina domèstica», que al segle XVIII tenia, a Espanya com a la resta d'Europa, una àmplia recepció entre les classes educades i benestants amb actituds «modernes» envers el benestar i la salut dels cossos, difongué models de feminitat que traduïen les inquietuds socials de l'època: els anhels de distinció de les elits il·lustrades, el desig dels metges de confirmar i acréixer el seu poder, els projectes regeneracionistes, poblacionistes i ordenadors dels governants i la proclamació de nous valors, els del sentiment i la «utilitat» per damunt dels del llinatge, l'honor i el naixement. Tant en la literatura de caràcter filosòfic escrita pels metges per justificar la diferència dels sexes, i que arribà a Espanya sobretot a través de traduccions, com en els tractats i articles periodístics que tractaven temes més concrets, com ara l'exhortació a l'alletament matern i a la substitució de les comares per cirurgians en l'assistència al part, la predicació dels estils de vida més saludables o la crida a una vida familiar domèstica i dedicada, el fil conductor va ser el mateix: la connexió entre la salut física i moral dels cossos individuals i la prosperitat i l'ordre del cos social, que en el cas de les dones es formulava com una correspondència entre una «naturalesa femenina» redefinida, unes particulars responsabilitats familiars i la seua contribució, a través d'elles, a la utilitat social. Hom pot dir, doncs, que el discurs higiènic i les noves pràctiques d'atenció al benestar del cos actuaren al llarg del segle XVIII com un senyal i instrument de moralització, amb objectius diferents i, en alguns casos, en conflicte amb els de l'Església, com exemplifiquen les posicions oposades que metges i alguns eclesiàstics sostingueren sobre el dilema moral de sotmetre a cesària les dones agonitzants o mortes en el part per tal de poder batejar els seus fills.

Referits al segle XIX, la contribució d'una hispanista francesa, Josette Borderies-Guereña, a les VII Jornades d'Investigació Interdisciplinària de la Universitat Autònoma de Madrid en 1989, va obrir l'estudi de la literatura higiènica com a discurs ideològic en una societat canviant. També han desenvolupat aquesta línia investigadores dels departaments d'història de la ciència de les universitats de Màlaga i Granada, com Teresa Ortiz, Isabel Luque i M. José Ruiz Somavilla, que analitzen les respostes del discurs mèdic a l'amenaça que plantejaven el major accés de les dones a l'educació i l'escriptura i les primeres reivindicacions feministes, formulant amb nous arguments científics, com els proporcionats per la frenologia de Gall, les idees més tradicionals sobre la inferioritat intel·lectual de les dones i la incompatibilitat de la maternitat amb l'estudi. Des d'un focus d'interès diferent, la moralització del proletariat per part de la burgesia industrial al segle XIX, i amb una perspectiva fortament influïda per Donzelot, Pilar Pérez-Fuentes (1991) i María José González Castillejo (1997) per al segle XX han revelat la manera com els objectius de millora higiènica de les condicions de vida de les classes treballadores

que justificaren el desplegament de campanyes de beneficència i instrucció implicaven la imposició de models burgesos de vida familiar i domesticitat femenina. En aquesta mateixa línia, Ricardo Campos (1990), en el context de les seues investigacions sobre les campanyes d'eradicació de l'alcoholisme a principi del segle XX, ha estudiat el paper que els metges reservaven a les dones en els programes de disciplinament de les classes populars. Tots aquests i d'altres estudis són una mostra de la renovació intensa que ha experimentat a Espanya la historiografia de la ciència en els darrers decennis i també de com, de manera encara incipient, ha començat a incorporar, com altres disciplines de la Història, perspectives i formes d'anàlisi propiciades pel desenvolupament de la història de les dones.

Sembla encara prematur anticipar conclusions sobre estudis que aborden la representació de les dones en els discursos mèdics des de perspectives, cronologies i àmbits geogràfics molt diversos. En qualsevol cas, hi és perceptible una creixent sofisticació i subtilitat teòrica a mesura que s'abandonen tant els enfocaments clàssics de la història de la ciència més antiga, interessats a fer la història del «progrés» de la disciplina, com una certa idealització dels sabers i les tasques curatives de les dones i del seu suposat control dels seus cossos en el passat, perceptible en alguns dels primers treballs dels anys 60 i 70. La historiografia, almenys en els millors exemples recents, sembla haver superat allò que Jordanova denominava el model reductiu «d'ús i abús» de la ciència, segons el qual semblava que el saber científic podia ser instrumentalitzat al servei d'interessos polítics i socials, però era per ell mateix neutre i evident i per tant, segons que se suposava, podia existir un discurs buit d'ideologia sobre el cos. Avui sabem, ben al contrari, que el discurs mèdic, com tota manifestació cultural, no pot ser entès més que en relació amb les estructures i els valors del seu temps, i així, doncs, les transformacions en la representació de la diferència sexual participen dels canvis culturals més amples que caracteritzen la transició de la societat de l'Antic Règim a la societat contemporània. Pot apuntar-se que aquesta representació sembla haver estat més flexible i ambivalent en els primers segles de l'època moderna, per cristal·litzar en models més rígids al llarg del XIX, d'acord amb les orientacions fortament biològiques que prengueren en aquell temps les explicacions d'altres diferències socials, per exemple les racials. El segle XVIII es presenta, en bona manera, com un període de transició. En ell començà a prendre forma la idea de la diferència complementària i irreductible dels sexes, però no de manera tan exclusiva com la presentà Laqueur a *La construcció del sexe*. Al mateix temps, la noció, ben arrelada en el pensament il·lustrat i també mèdic, de la forta empremta que el medi, l'educació i els costums deixaven sobre les disposicions físiques i morals dels individus i els pobles matisava, en uns autors més que no en d'altres, possibles essencialismes, ja que feia pensar que els cossos individuals eren el resultat d'influències diverses i d'estils de vida socials. Fer la història d'aquests discursos i d'aquestes pràctiques de saber/poder que implicaven la recomposició de les relacions entre homes i dones, entre la Medicina culta i la popular, entre sectors de les oligarquies

dirigents o entre les elits i les classes populars, suposa recuperar per a la Història les maneres com al llarg dels temps les societats han establert connexions entre cossos individuals i cos social i regulat, invocant l'interès de la col·lectivitat, les formes d'entendre i experimentar el propi cos, infinitament modulades d'acord amb l'estatus social i profundament marcades pel sexe.

Bibliografia citada

- ALDACARA, B. (1992): *El ángel del hogar. Ideología de la domesticidad en Galdós*, Visor, Madrid.
- ARQUIOLA, E. (1988): «Bases biológicas de la feminidad en la España moderna (siglos XVI y XVII)», *Asclepio*, XL, pp. 297-315.
- BADINTER, E. (1981): *¿Existe el amor maternal?*, Paidós, Barcelona.
- BERNOS, M., FOUQUET, C. i KNIBIEHLER, Y. (1981): «Comptes rendus», *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XVIII, pp. 207-209.
- BERRIOT-SALVADORE, E. (1979): *Images des femmes dans la médecine du XVIIe et du début du XVIIIe siècle*, tesi doctoral, Universitat de Montpeller.
- (1992): «El discurso de la naturaleza y de la ciencia», a FARGE, A. i DAVIS, N. (eds.): *Historia de las mujeres en Occidente. Del Renacimiento a la Edad Moderna*, Taurus, Madrid, pp. 371-413.
- BOCK, G. (1991): «La historia de las mujeres y la historia del género: aspectos de un debate internacional», *Historia social*, 9, pp. 55-75.
- BOLUFER PERUGA, M. (1992): «Actitudes y discursos sobre la maternidad en el siglo XVIII: la cuestión de la lactancia», *Historia Social*, 14, pp. 3-22.
- (1996): «*El plantel del Estado*. La 'educación física' de las mujeres y los niños en la literatura de divulgación médica del siglo XVIII», a NASH, M. i BALLESTER, R. (eds.): *Mulheres, trabalho e reprodução. Atitudes sociais e políticas de protecção à vida*, Afrontamento, Porto, pp. 57-75.
- (1997): «Ciencia, reforma social y construcción de identidades sexuales: la «naturaleza femenina» en los textos médicos del siglo XVIII», *Cuadernos de Ilustración y romanticismo*, 4-5, pp. 21-38.
- (1998a): «Del cuerpo violentado al cuerpo tutelado. Doctrina religiosa y discurso higiénico en el siglo XVIII: el ejemplo del nacimiento», a JIMÉNEZ MORALES, M. I. i QUILES FAZ, A. (coords.): *De otras miradas: reflexiones sobre la mujer de los siglos XVII al XX*, «Atenea», Universidad de Málaga, pp. 55-87.
- (1998b): *Mujeres e Ilustración. La construcción de la feminidad en la España del siglo XVIII*, Alfons el Magnànim, València. (Cap. 7, «La disciplina higiénica de los cuerpos».)
- BORDERIES-GUERENA, J. J. (1989): «El discurso higiénico como conformador de la mentalidad femenina (1865-1915)», a *Mujeres y hombres en la formación del pensa-*

- miento occidental. VII Jornadas de Investigación Interdisciplinar, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, vol. II, pp. 299-309.
- CAMPOS MARÍN, R. (1990): «La instrumentalización de la mujer por la Medicina Social a principios de siglo: su papel en la lucha antialcohólica», *Asclepio*, XLII/2, pp. 161-174.
- CANTERLA, C. (ed.) (1994): *La mujer en los siglos XVIII y XIX. VII Encuentro de la Ilustración al Romanticismo*, Universidad de Cádiz, Cádiz.
- CASTELLANOS, J., JIMÉNEZ LUCENA, I. i RUIZ SOMAVILLA, M. J. (1990): «La ciencia médica en el siglo XIX como instrumento de la reafirmación ideológica. La defensa de la desigualdad de la mujer a través de la patología femenina», a *La mujer en Andalucía. Actas de los Primeros Encuentros Interdisciplinarios de Estudios de la Mujer*, «Atenea», Universidad de Granada, Granada, vol. II, pp. 879-888.
- DARMON, P. (1977): *Le mythe de la procréation à l'âge baroque*, Seuil, París.
- DAVIS, N. i FARGE, A. (eds.) (1992): *Historia de las mujeres. III. Del Renacimiento a la Edad Moderna*, Taurus, Madrid.
- DUNZELOT, J. (1977): *La police des familles*, Minuit, París.
- DUDEN, B. (1991): *The Woman Beneath the Skin. A Doctor's Patients in Eighteenth-Century Germany*, Harvard University Press, Cambridge (Ma.)-Londres.
- EHRENREICH, B. i ENGLISH, D. (1973): *Brujas, comadronas y enfermeras. Historia de las sanadoras*, La Sal, Barcelona.
- ELIAS, N. (1987): *El proceso de civilización. Investigaciones sociogenéticas y psicogenéticas*, FCE, Mèxic.
- FAUVE-CHAMOUX, A. (1983): «La femme devant l'allaitement», *Annales de Démographie historique*, pp. 7-21.
- FILDES, V. (1986): *Breasts, Bottles and Babies. A History of Infant Feeding*, Edimburgh University Press, Edimburg.
- (1988): *Wet Nursing. A History from Antiquity to the Present*, Blackwell, Londres.
- (ed.) (1990): *Women as Mothers in preindustrial England: Essays in honour of Dorothy MacLaren*, Routledge, Londres.
- FOUCAULT, M. (1966): *El nacimiento de la clínica. Una arqueología de la mirada médica*, Siglo XXI, Mèxic.
- FOUQUET, C. (1984): «Le détour obligé ou l'Histoire des femmes passe-t-elle par celle de leur corps?», a PERROT, M. (ed.): *Une histoire des femmes, est-elle possible?*, Rivages, París, pp. 72-84.
- FRAISSE, G. (1991): *Musa de la razón. La democracia excluyente y la igualdad de los sexos*, Cátedra, Madrid.
- (1992): *La raison des femmes*, Plon, París.
- GÉLIS, J. (1984): *L'arbre et le fruit. La naissance dans l'Occident moderne*, Fayard, París.
- (1988): *La sage femme ou le médecin. Une nouvelle conception de la vie*, Fayard, París.
- , LAGET, M. i MOREL, M. F. (1978): *Entrer dans la vie. Naissances et enfances dans la France traditionnelle*, Gallimard/Julliard, París.

- GONZÁLEZ CASTILLEJO, M. J. (1997): «El discurso higienista como instrumento de control social y cohesión familiar en el primer tercio del siglo XIX», a ROWLAND, R. i MOLL, I. (eds.): *La Demografía y la historia de la familia*, Universidad de Murcia, Murcia, pp. 251-260.
- HOFFMANN, P. (1976): «L'héritage des Lumières: mythes et modèles de la féminité au XVIIIe siècle», *Romantisme*, 13-14, pp. 7-21.
- (1977): *La femme dans la pensée de Lumières*, Ophrys, París.
- JACQUART, D. i THOMASSET, C. (1989): *Sexualidad y saber médico en la Edad Media*, Labor, Barcelona.
- JORDANOVA, L. (1989): *Sexual Visions. Images of Gender in Science and Medicine between the Eighteenth and the Twentieth Centuries*, Harvester Wheatsheaf, Nova York-Londres.
- (ed.) (1986): *Language of Nature. Critical Essays in Science and Literature*, Free Association Books, Londres.
- KNIBIEHLER, Y. (1976a): «Le discours médical sur la femme: constants et ruptures», *Romantisme*, 13/14, pp. 41-54.
- (1976b): «Les médecins et la nature féminine au temps de code civil», *Annales ESC* (juliol-agost), pp. 824-845.
- (1996): «Madres y nodrizas», a TUBERT, S. (ed.): *Figuras de la madre*, Cátedra, Madrid, pp. 95-116.
- , FOUQUET, C. (1977): *Histoire des mères. Du Moyen Âge à nos jours*, Montalba, París.
- (1983): *La femme et les médecins*, Hachette, París.
- LAQUEUR, T. (1994): *La construcción del sexo. Cuerpo y género de los griegos a Freud*, Cátedra, Madrid.
- LAGET, M. (1983): *Naissances. L'accouchement avant l'âge de la clinique*, Seuil, París.
- LE GOFF, J. i CHARTIER, R. (eds.) (1988). *La nueva Historia*, Mensajero, Madrid.
- MARCHINI, A. M. (1988): «La macchina della generazione. L'indagine anatomica dei 'philosophes'», *Memoria*, 24, pp. 79-87.
- MAUSS, M. (1971): *Sociología y Antropología*, Tecnos, Madrid.
- MOREL, M.-F. (1976): «Théories et pratiques de l'allaitement en France au XVIIIe siècle», *Annales de Démographie Historique*, pp. 393-427.
- (1977): «Ville et campagne dans le discours médical sur la petite enfance au XVIIIe siècle», *Annales de Démographie Historique*, pp. 1.007-1.024.
- MORENO MENGÍBAR, A. (1994a): «Histeria y control de la mujer en España: una estrategia en la construcción del ideal de género», a CANTERLA, C. (ed.): *La mujer en los siglos XVIII y XIX. VII Encuentro de la Ilustración al Romanticismo*, Universidad de Cádiz, Cadis, pp. 83-91.
- (1994b): «*Tota mulier in utero*. La construcción socio-sexual del cuerpo femenino en la España moderna», *Anuario de investigaciones «Hespérides»*, II, pp. 443-457.
- NAVARRO, P. (1982): «Lactancia mercenaria: otra expresión de la doble moral burguesa», *Asclepio*, XXXIV, pp. 33-70.

- (1983): «Lactancia mercenaria: hipocresía y explotación», *Asclepio*, XXXV, pp. 375-387.
- ORTIZ, T. (1992): «Luisa Rosado, una matrona en la España ilustrada», *Dynamis*, 12, pp. 323-346.
- (1993): «From hegemony to subordination. Midwives in early modern Spain», a MARLAND, H. (ed.): *The Art of Midwifery*, Routledge, Londres, pp. 95-114.
- PANCINO, C. (1984): *Il bambino e l'acqua sporca. Storia dell'assistenza al parto delle mammane alle ostetriche (secoli XVI-XIX)*, Franco Angeli, Milà.
- Parto e maternità. Momenti della biografia femminile*, núm. monogràfic de *Quaderni storici*, 44 (1980).
- PELLEGRIN, N. (1989): *Les vêtements de la liberté. Un abécédaire des pratiques vestimentaires pendant la révolution*, Alinéa, Ais de Provença.
- (1991): «L'uniforme de la santé. Les médecins et la réforme du costume», *Dix-huitième siècle*, 23, pp. 129-138.
- PÉREZ-FUENTES, P. (1991): «El discurso higienista y la moralización de la clase obrera en la primera industrialización vasca», *Historia Contemporánea*, 5, pp. 127-154.
- PERROT, P. (1984): *Le travail des apparences. Les transformations du corps féminin: XVIII-XIX siècles*, Seuil, París.
- PETER, J.-P. (1976): «Entre femmes et médecins. Violences et singularités dans les discours du corps et sur le corps d'après les manuscrits médicaux de la fin du XVIIIe siècle», *Ethnologie française*, 6, pp. 341-347.
- POMATA, G. (1992): «Uomini mestruanti. Somiglianza e differenza fra i sessi in Europa in età moderna», *Quaderni storici*, 79, pp. 51-103.
- (1993): «Histoire des femmes, histoire du genre», a DUBY, G. i PERROT, M. (eds.): *Femmes et histoire*, Plon, París.
- (1994): «Legami di sangue, legami di seme. Consanguineità e agnazione nell diritto romano», *Quaderni storici*, XXIX:2, pp. 299-334.
- PORTER, R. (1993): «Historia del cuerpo», a BURKE, P. (ed.): *Formas de hacer Historia*, Alianza, Madrid.
- REVEL, J. i PETER, J. P. (1980): «El cuerpo. El hombre enfermo y su historia», a LE GOFF, J. i NORA, P. (eds.) (1978-1980): *Hacer la Historia*, Laia, Barcelona, vol. III, pp. 174-195.
- ROCHE, D. (1989): *La culture des apparences. Une histoire du vêtement (XVII-XVIII siècles)*, Fayard, París.
- RUIZ SOMAVILLA, M. J. (1993): «El cuerpo limpio». *Análisis de las prácticas higiénicas en la España del mundo moderno*, Universidad de Málaga, Málaga.
- (1994a): «Entre lo privado y lo público: la construcción de la identidad femenina en los textos de higiene (siglos XVII y XVIII)», *Revista de Extremadura*, 13, pp. 13-24.
- (1994b): «La legitimación de la ideología a través de la Ciencia: la salud y la enfermedad de la mujer en el Siglo Médico», a CANTERLA, C. (ed.): *La mujer en*

- los siglos XVIII y XIX. VII Encuentro de la Ilustración al Romanticismo, Universidad de Cádiz, Cadis, pp. 103-114.
- SALKIN SBIROLI, L. (1994): «Generation and regeneration: reflections on the biological and ideological role of women in France (1786-96)», a MULVEY ROBERTS, M. i PORTER, R. (eds.): *Literature and Medicine during the Eighteenth Century*, Routledge, Londres.
- SHORTER, E. (1984): *Le corps des femmes*, Seuil, París (original anglès del 1982).
- (1985): *Naissance de la famille moderne*, Seuil, París.
- SIMÓN PALMER, M. C. (1981): «La higiene y la Medicina de la mujer española a través de los libros (ss. XVI a XIX)», a *La mujer en la Historia de España (siglos XVI-XIX). II Jornadas de Investigación Interdisciplinar*, UAM, Madrid, pp. 71-84.
- (1983): «Las neurosis femeninas y la educación española», *Asclepio*, XXXV, pp. 327-342.
- (1985): «La maternidad en España: Ciencia y superstición», *Asclepio*, XXXVII, pp. 257-278.
- SCHIBIENGER, L. (1989): *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science*, Harvard University Press, Cambridge.
- SUSSMAN, G. (1982): *Selling mother's milk. The wet-nursing business in France, 1715-1914*, University of Illinois Press, Urbana-Chicago.
- THOMASSET, C. (1992): «La naturaleza de la mujer», a KLAPISCH-ZUBER, Ch. (ed.) (1992): *Historia de las mujeres en Occidente. La Edad Media*, Taurus, Madrid, pp. 61-90.
- VÁZQUEZ GARCÍA, F. (1994): «Ninfomanía y construcción simbólica de la femineidad (España, siglos XVIII-XIX)», a CANTERLA, C. (ed.) (1994): *La mujer en los siglos XVIII y XIX. VII Encuentro de la Ilustración al Romanticismo*, Universidad de Cádiz, Cadis, pp. 125-135.
- , MORENO MENGÍBAR, A. (1997): *Sexo y razón. Una genealogía de la moral sexual en España*, Akal, Madrid.
- VIGARELLO, G. (1978): *Le corps redressé. Histoire d'un pouvoir pédagogique*, Delarges, París.
- (1985): *Le propre et le sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Âge*, Seuil, París.

Anna Aguado / Joaquim Anyó i Oliver / Mònica Bolufer i
Peruga / Cristina Borderías / Kathleen Canning / Rafael Cerro
Nargáñez / Felip Cid / Xavier Ferré i Trill / Laura L. Frader /
Antoni Furió / Maura Palazzi / Tomàs V. Pérez Medina / Sonya
O. Rose / Pedro Ruiz Torres / Joan Wallach Scott / Françoise
Thébaud / Mercedes Ugalde / Eric D. Weitz

editorial afers

ISBN 84-86574-78-1

9 788486 574789